

Dénes Iván Zoltán

Szocializáció, történeti elbeszélés, összehasonlítás

I.

Marczali (Morgenstern) Henrik (Marcali, 1856 – Budapest, 1940) történetíró, egyetemi tanár, a professzionális történetírás és történészképzés hazai megalapítója 1884-től 1930-ig a József körút 59. (ma: 59/61) számú bérházban lakott. A ház falán 2024. április 17-én reggel mi, a Marczali Henrik Kutatócsoport tagjai a Józsefvárosi Önkormányzat képviselőivel közösen emléktáblát avattunk. Ezt követően Tóth Krisztina, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának vezetője megmutatta nekünk Marczali munkahelyét, a Tanárképző Intézet gyakorlóiskoláját (az egykori mintagimnáziumot, a mai Trefort Gimnáziumot) és a Történelmi Szemináriumot (a mai Állam- és Jogtudományi Kar, majd az Egyetemi Könyvtár épületében). Aznap délután és másnap konferenciát tartottunk Marczali Henrik történetírói munkásságáról a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében.



1. kép – Marczali Henrik emléktáblája a József körút 59/61. számú ház falán

Egy már publikált tanulmány kivételével az ott elhangzott és megvitatott előadások tanulmányokká érlelt változatainak lektorált és a szocializáció, a történeti elbeszélés és az összehasonlítás tematikus egységeibe foglalt eredménye jelen lapszám. Szakmai diskurzusé és további szakmai eszmecseré kezdeményezéséé. Nem besorolás, skatulyázás a romantikus naciona-

lizmus aulikus/labanc és köznemesi/kuruc változataiba, a faktográfaként értelmezett pozitivizmus, a szellemtörténet és a marxizmus kategóriáiba, hanem minden egyes tanulmány életrajzi és/vagy problémátörténeti úttörés és alapvetés Marczali Henrik kollégiumi és egyetemi szocializációjáról, kapcsolati hálójáról, történeti elbeszéléséről, kulcsfogalmairól, történetírói szerepfelfogásáról és önazonosságáról. Műfajukat tekintve feltárások, gondolati rekonstrukciók, összehasonlító értelmezések és elemzések Marczali narratívája jellegéről, kontextusáról és utóéletéről.

II.

Hudi József társadalomtörténész, levéltár-igazgató (Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára) Morgenstern Henriknek a Pápai Református Kollégiumban eltöltött három tanévéről (1867–1870) adott elő, majd írt tanulmányt. Ebből képet kaphatunk a 11–14 éves diákról, a nála jóval idősebb diáktársairól, a kollégiumi diákközösségről, valamint a híres tanárokról, Bocsor Istvánról és Tarczy Lajosról. Mindezek alapján úgy vélem, ideje lenne kezdeményezni, hogy a Pápai Református Kollégium falán emléktábla örökítse meg az egykori tanítvány emlékét.

Tóth Krisztina történész, levéltárvezető (Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára) az Eötvös József minisztersége idején megújított Pesti Tudományegyetemmel, és az ott 1870-től 1873-ig (14-től 17 éves koráig) történelmet és földrajzot hallgató, a Tanárképző Intézetben tanítási gyakorlatot folytató egyetemistával ismertetett meg bennünket. Azzal, aki 19 évesen, egy évvel értekezésének a *Földrajzi Közlemények*ben való publikálása után immár Marczali Henrikre magyarosított néven földrajzból és történelemből doktorált Hunfalvy Jánosnál és Kerékgyártó Árpádnál. Az előadás továbbfejlesztéseként írt forrásfeltáró tanulmányban az egyetemről, az egyetemistáról és tanáiról, Hunfalvy Jánosról, Kerékgyártó Árpádról és Kármán Mórról olvashatunk. A tanulmány indokoltá teszi, hogy a Pesti Tudományegyetem jogutódja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem emléktáblát állítson Marczali Henrik emlékére, a Tanárképző Intézet gyakorlóiskolája, a mai Trefort Gimnázium pedig Kármán Mórról emlékezzen meg ugyanígy.

Marczali Henrik 1875-től 1877-ig a berlini, a párizsi és az oxfordi egyetemen képezhette magát magyar kultuszminiszteri ösztöndíjasként, illetve kutathatott a német, osztrák, francia és angol könyvtárakban és kézirat-tárakban. Négy lánytestvére közül három (Berger Miksáné, Morgenstern/Marczali Johanna/Janka [Marczali, 1854–1925], a későbbi Heinrich Fülöpné, akkor még hajadon Morgenstern/Marczali Regina [Marczali, 1858 – Budapest, 1926], s a későbbi Misner Dávidné, Morgenstern/Marczali Gizella [Marczali, 1860 – Zalaegerszeg, 1886]) és sógora, Berger Miksa a történésznek címzett levelei mindennapi életükbe, a család és a közösség ün-

napjaiba, valamint a Marczali Henrikhez fűződő kapcsolatukba engednek bepillantást Huszár Mihály történész, főmuzeológus (Marczali Múzeum) forrásfeltáró munkája eredményeként.

Tudjuk, hogy Horváth Mihály azt várta az ifjú Marczalitól, hogy kapcsolja össze a magyar történelmet az egyetemes történelemmel, aminek ő eleget is tett. Azt is tudjuk, hogy Marczali Henrik nem volt hajlandó elhagyni ősei hitét semmiféle főpapi kapacitálásra egyetemi katedráért cserébe. Az is köztudott, hogy Friedreich István (Görcsöni Dénes) a Katolikus Néppárt lapjában, az *Alkotmány*ban vádolta meg csalással Marczalit. A nagyhirű professzor antiszemita hecckampány céltáblája lett. A vád alaptalanságát 1913-ban esküdttbíróóság mondta ki. Az is kiderült, hogy Bárczy István, Budapest polgármestere, majd ezt követően Vajda Ödön zirci főapát Marczali zsidó otthonában adta össze May Frigyes és Marczali Erzsébetet. Bárány Zsófia történész (Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport) tanulmányából megismerhetjük Marczali Ipolyi Arnoldhoz, Fraknoi Vilmoshoz, Haynald Lajoshoz, Csernoch Jánoshoz és Giesswein Sándorhoz fűződő kapcsolatának jellegét és kontextusát. Az emberi kapcsolatok katolikus lánczemeinek feldolgozása folytatást érdemel. Annál is inkább, mert Marczali nagyobbik lánya (May Frigyesné, Marczali Erzsébet [1885–1937]) – választottját követve – vallást váltott, és Marczali felesége (Marczali Henrikné, Schmidl Laura [1866–1920]) – halotti anyakönyve tanúsága szerint – ugyancsak valamikor áttért a katolikus hitre.

III.

Tudomásom szerint a szakirodalom mostanáig érdemben nem foglalkozott Marczali Henrik Erdélyről alkotott történeti elbeszélésével. Sipos Gábor történész és levéltáros (Kolozsvár, Református Levéltár) elsőként vállalkozott erre a feladatra. Úttörő tanulmányában sorra vette Marczali Erdéllyel kapcsolatos írásait, hogy bemutassa Erdélyről kifejtett narratíváját. Az időrendi és tematikus tárgyalás során megismerhetjük a székelyek eredetéről és a dákoromán folytonosságról a *Budapesti Szemlé*ben kifejtett álláspontját, és nyomon követhetjük első nagymonográfiája és a Szilágyi Sándor szerkesztette, millenniumi, tízkötetes, *A magyar nemzet története* második és nyolcadik kötetében kifejtett Erdély története narratíváját. Sipos Gábor a tételes gondolati rekonstrukció során Marczali történeti előadását egy-egy ponton szembesítette Jakó Zsigmond és Adrian Magina kutatási eredményeivel. Szerzőnk áttekinti Marczali 1929-ben, a *Nyugat*ban publikált visszaemlékezéseinek erdélyi vonatkozásait. Nemcsak a könyv, hanem ellentmondásos visszhangja ismeretében is tételesen bemutatja Marczali utolsó könyvét, az 1935-ben, 79 éves korában publikált *Erdély történetét*.

Marczali Henrik a reformációtól egészen 1880-ig feldolgozta az újkori (a reformációtól a nagy francia forradalomig) és a legújabbkori egyetemes történetet (a francia forradalomtól saját koráig) négy kötetben a Ribáry Ferencsel és Molnár Antallal közösen szerkesztett, *Világtörténet a művelt magyar közönség számára* című sorozatban, majd megírta hat kötetben, az általa szerkesztett *Nagy képes világtörténetben* (a reformáció, az ellenreformáció, az abszolutizmus, a forradalom és Napóleon, a reformok kora, korunk állami és társadalmi alkotásai). 1905-ben előadássorozatot tartott *A nemzetiség történetbölcséleti szempontból* címmel, amely könyv alakban is napvilágot látott. Mindhárom feldolgozásban áttekintette a magyar történelmet is és összekapcsolta az egyetemes történelemmel. Lévai Csaba történész, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) előadásában Marczali világtörténelemről alkotott felfogását mutatta be, értelmezte és ennek során hasznosította a Marczali-szakirodalom eredményeit, valamint fejet hajtott mestere, Gunst Péter emléke és munkássága előtt. Budapesti előadása a szerző tanulmányán alapult, amely a *Debreceni Szemlében* jelent meg.¹

1911-ben Marczali Henrik nyolc féléves egyetemi főkéllégiuma alapján megírta és megjelentette *Magyarország történetét*. Széchenyi egyre erősödő agrárius és katolikus néppárti konzervatív, valamint Kossuth kiüresedő függetlenségi és továbbra is élő paraszti radikális kultusza egyaránt jelen volt és hatott az akkori magyar politikai közvéleményre. Miru György történész, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) rekonstruálta Marczali Széchenyi- és Kossuth-képét, majd szembesítette Horváth Mihály, Ballagi Géza és Szekfű Gyula Széchenyi- és Kossuth-képével. Széchenyi Marczali értelmezésében a nemzet felemelését és Magyarország újjáalkotását indította el a *Hittel*el, amely a régi magyar alkotmány és a történelmi tekintély elleni legélesebb támadás volt. A *Stádiumban* kidolgozott reformprogramjában megértette a kor kérdéseit és megmutatta megoldásaikat békés forradalom keretében. A reformkor ezért az ő nyomán és irányában indult. Ő viszont közjogi konzervativizmusa és agrárius álláspontja miatt egyre inkább elszigetelődött az ellenzékétől és egyre közelebb került a konzervatív kormányzathoz. Széchenyi és Kossuth vitája a dúsgazdag főúr és a szegény ügyvéd, a magyar könyvpróza megalapítója és az újságíró, a liberális és a radikális, a gyakorlati politika és az elméleti politika tollharca volt. Széchenyi programja a konzervatívok agrárius programjához közelített, amely szerint Magyarországnak Ausztria ipara felvevő piacaként és agrárszállítójaként kell fejlődnie. Kossuth viszont az ipar és a kereskedelem kiépítésében és fejlesztésében látta a kívánatos jövőt. Álláspontját a jogkiterjesztő asszimiláció határozta meg, amely nyitott volt a demokrácia irányában. Felhasználta a forradalmat a reformok megvalósítása érdekében, de nem volt forradalmár. Marczali képe mindkét esetben tárgyilagos és differenciált volt.

1 LÉVAI Csaba: Gondolatok Dénes Iván Zoltán Választott nemzet: Marczali Henrik élete és munkássága című könyve alapján. *Debreceni Szemle* 32. (2024):1. 56–70.

Marczalira meghatározó befolyást gyakorolt a háborús pszichózis, amelynek jegyében szerepet vállalt a világháborús propagandában tanulmányjaival, hadi előadásaival és publicisztikájával. A háború után erőteljes Trianon-ellenes írásokkal állt ki a revízióért mint az elkövetők vádlója és az áldozatok védője. Turbucz Péter történész, főlevéltáros (Miskolc) tanulmánya² kimutatja, hogy Marczali 1922 és 1931 közötti írásaiban részt vállalt a Tisza-kultusz építésében és Ferenc József kultuszában. Álláspontja legitimista volt. A világháborúval kapcsolatos nézeteiben pedig semmi sem változott. Továbbra is az volt a meggyőződése, hogy Trianon szigora többek között Tisza István valódi politikai szándékainak és szerepének félreértésén alapult. Vallotta, ha sikerül Tiszát rehabilitálni a háborús felelősség kérdésében itthon és külföldön egyaránt, idővel talán lehetőség nyílik a békés revízióra is. Ebben főként az angolszász országok segítségére számított. A *Hogyan készült a nagy háború?* című könyve után hosszabb hírlapi publicisztikákban adta közre nézeteit, mivel a szakmához már nem tudott, de talán nem is akart szólni. Ezekben megismételte az 1914–1918 közötti állításai javát, így a háború kitöréséről teljesen ugyanazt vallotta 1924-ben, mint tíz évvel korábban. A különbséget abban láthatjuk, hogy míg a háború alatt publikált művei egy birodalom népéhez szóltak azzal a céllal, hogy az értelmiség megértse a kialakult politikai helyzetet és támogassa a háborút, addig Trianon után ugyanazok az argumentumok más keretben jelentek meg, s immár egy megalázott ország népéhez, valamint az angolszász közvéleményhez szóltak, akik előtt bizonyítani kellett, hogy nem a magyar politikai vezetést kell okolni a világháború borzalmaiért. Tehát kilépve a történész szerepéből, a maga módján megmentője próbált lenni Magyarországnak.

George Peabody Gooch cambridge-i történész 1913-ban úgy értékelte, hogy Marczali monográfiáival született meg Magyarországon a provincializmus kötelékéből kiszabaduló tudományos történetírás. Tanulmányom történetírói előfeltevései, kulcsfogalmai (műveltség, civilizáció, erkölcs), nemzetértelmezése és a zsidó próféták öröksége értelmezésével közelíti meg Marczali értelmiségi szerepfelfogását. Perfekcionizmusa kialakulásában megalapozó szerepet játszott édesapja, Morgenstern/Marczali Mihály rabbi és gyakorlóiskolai mentora, Kármán Mór értelmezése a zsidó hagyományról, a prófétai örökségről, a hászkálá (a zsidó felvilágosodás) mászkil programjáról és a nemzetről, amelyet Marczali átvett és alkalmazott. A szakszerű forráskritikai szemléletet, módszert, technikát Berlinben Theodor Mommsen, Wilhelm Wattenbach, Karl Wilhelm Nitzsch és Georg Waitz, Párizsban Jules Quicherat és Gabriel Monod, Oxfordban William Stubbs tanítványaként ismerte meg és sajátította el.

2 A tanulmányt Törő László Dávid lektorálta.

IV.

1906-ban Marczali Henrik egykori tanítványa és doktorandusza, Szekfű Gyula két évvel korábban megvédett és publikált forráskritikai értekezéséből ismertette a *Budapesti Szemle*ben Szamosközy István történeti munkáiról, így Bocskai István szerepéről. László Andor történész, doktorandusz (Eötvös Loránd Tudományegyetem) Marczali és Szekfű Bocskai-képét rekonstruálta. Árnaltan, sok szempontot és a korabeli kontextust figyelembe véve szembe-sítette értelmezéseiket egymással. Marczali nemzeti jelentőségűnek tartotta a Bocskai-szabadságharcot, amelyért a felelősség az udvart terhelte. Szekfű a nemzet lelkét kettészakító, Magyarország egységének helyreállítását megakadályozó kismagyar, a törökkel cimboráló politikát látott benne, amiért Bocskait hibáztatta. Marczali a szabadságharc vezetőjének és a megegyezést kereső réalpolitikusként a szerepét nem állította szembe egymással, a nemzetközi háttérrel kibontotta, Erdély időtlenített alkotmány- és vallásszabadságvédő szerepét nem osztotta, azt 1619–1621-hez és 1644–1645-höz kapcsolta. Szekfű a trianoni trauma visszavetítésével elítélte a felkelés vezetőjét, leszűkítve értelmezte a Bocskai korabeli nemzetközi környezetet, ám 1939-ben a politikai bölcsesség példaként mutatta fel a kiegyezésre törekvő réalpolitikust. Míg Marczali kérdései és megközelítései máig aktuálisak, Szekfű kérdéseiről és megközelítéseiről ez nem mondható el.

Milyen volt Marczali Henrik viszonya az összbírodalmat és a (Bécsből nézve) Lajtán inneni (Budapestről nézve pedig Lajtán túli) területeket egyaránt jelentő Ausztriához, a Habsburg Birodalomhoz? Erre a kérdésre a fogalmak gondolati rekonstrukciójával és kontextusuk meghatározásával kereste a választ Tarafás Imre történész, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem). Marczali nemzetfogalmát, birodalomértelmezését, a Habsburg Birodalomról alkotott véleményét, valamint a Habsburg Birodalom és Magyarország viszonyát Marczali előadássorozata (*A nemzeti-ség történetbölcseleti szempontból*, 1905), feldolgozásai (*A legújabb kor története*, 1892; *Magyarország története. Középfokú iskolák számára*, 1894; *Magyarország története az Árpádok korában [1038–1301]*, 1896; *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig [1711–1815]*, 1898), Heinrich Friedjung könyvéről írt recenziója (*Budapesti Szemle*, 1908) és nyolc féléves egyetemi főkéllégiumán alapuló összefoglaló műve (*Magyarország története*. 1911, 1912) alapján rekonstruálta. Arra jutott, hogy Marczali megközelítése nemzetközpontú, aki a Habsburg Birodalom nemzeti jellegét hiányolta, Magyarország és Ausztria viszonyát pedig ambivalensnek látta. Marczali önmeghatározását, mely szerint ő nem kuruc és nem labanc, egyrészt elődei, Flegler Sándor, Horváth Mihály és Mikó Imre önképéhez és ellenfeleikről alkotott imázsához viszonyította, másrészt Fraknoi Vilmos és Acsády Ignác összefoglaló műveihez és a függetlenségi publicisztikához. Horváth Mihály és Mikó Imre az érett-gyermeki, értelem-fantázia, realista-irreális, felelős-

felelőtlen ellentétpárok mentén helyezték el a kiegyezés híveit és ellenfeleit. Fraknoi és Acsády a birodalomhoz ambivalensen viszonyultak. Marczali őszinte kiegyezés-pártiságát nincs okunk megkérdőjelezni. Annál inkább azt a sematikus felosztást, amely hatvanhetesekre és függetlenségre osztja fel a történetírókat.

Marczali Henrik két egymást követő évben két könyvet publikált Tübingenben, a neves Mohr/Siebeck kiadónál, a nagy reputációjú *Der öffentliche Recht der Gegenwart* sorozatban: 1910-ben magyar alkotmánytörténetet, 1911-ben pedig magyar alkotmányjogot. A kötetek napjainkban is hozzáférhetőek – éppúgy, mint Marczali 1910-ben a cambridge-i Egyetemi Kiadónál megjelent, *Hungary in the Eighteenth Century* című vaszkos monográfiája. Törő László Dávid történész, historiográfus (Debreceni Egyetem) úttörő tanulmányában Marczali alkotmányjogi munkáját és annak ausztriai és magyarországi recepcióját dolgozta fel tüzetes és tárgyilagos rekonstrukció, értelmezés és elemzés alapján. Az alkotmányjog-monográfia recepciója azt mutatja, hogy a magyar alkotmányjogászok szemében határsértés történt: a jogászai rendszeralkotást nélkülöző, összmonarchista fogalomhasználatú, dilettáns munka született. A recepció tételes szemrevétele alkotmánytörténeti tanulságokkal jár. Mindenekelőtt a Szent Korona-tan mítosza védelmében a történettudományi kritika kárhoztatását láthatjuk. Az, hogy Marczali nem válaszolt a kritikákra, még magyarázatra vár. Abban, hogy Eckhart Ferenc két évtizeddel később kevésbé volt támadható, mint Marczali, álláspontjának kidolgozottsága mellett jogi kari állása és elfogadottsága a jogászok körében nyilván szerepet játszott. A tanulmány bemutatja Marczali munkájának úttörő jelentőségét, kívülállásának előnyeit és hátrányait, magyar birodalmi nacionalizmusát, a könyv szerkezetének és argumentációjának erőnyeit és aránytalanságait, szemrevételezi és értelmezi a recepciót, valamint összehasonlítja a Marczali-vitát Eckhart Ferenc művének fogadtatásával.

Gyáni Gábor történész, kutató-professzor (Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem) Marczali Henrik és Hajnal István rendiség-fogalmát és az arra épülő társadalomfejlődés-értelmezést hasonlítja össze egymással, majd az értelmezésekre épülő modernizáció-diskurzusokat mutatja be és elemzi. Ennek eredményeként kirajzolódnak a társadalomtörténetben, a szociológiában és a politikatudományban meghatározó, divatos és irányt szabó modernizáció- és elmaradottság-interpretációk típusai. Olyanok, amelyek félreértelmezések, félrevezetőek. Ennek során a Hajnal István Kör egykori alapítója és máig meghatározó személyisége a Kör örökségébe tartozó társadalmi fejlődés- és elakadás-diskurzusokat is szétszálazza és értelmezi. Marczali Henrik 1914-ben háromrészes tanulmányban, *Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon* címmel fejtette ki a *Budapesti Szemlé*ben az egyik értelmezési típust. A magyar társadalom fejlődése, s a polgárság a 14–15. században a nyu-

gat-európaival egyívású volt, a 16–17. században meggyengült, de fenntartotta nyugati összekötését, noha az meglazult. A 18. századi újrakezdés nem hozott döntő változást. A polgári fejlődés felgyorsulása a 19. században a mezőgazdaság, a nagybirtok és a parasztság megerősödését és a hivatalnoki és altiszt kar túlbujánzását mutatja. Az erős és ambíciózus iparos és kereskedő polgári középosztály hiányzik. Hajnal István szerint olyan egy ország osztálytársadalma, amilyen a rendisége volt. A magyar rendiség szokásszerű megmunkáltságának hiánya az osztálytársadalom megmunkálatlanságát, szakszerű elmélyültség helyett a felülkerekedettek kiváltságos szerepét és az alulra szorultak dehumanizált helyzetét határozta meg. Más-más okból, de a modern magyar történelem kudarcos jellegű – Marczali és Hajnal szerint egyaránt. Gyáni Gábor sorra veszi a diskurzus csomópontjait Hanák Péter „félcsípejű polgárosodás” fogalmától Tóth Zoltán „a rendiség mint továbbélő jogi norma”-ján át Márkus István „utórendiség”-én keresztül Szabó Márton „rendi szocializmus” fogalmáig és annak Horváth Gergely Krisztián által módosított variánsáig. Bemutatásuk és értelmezésük során vonatkoztatási pontokként használja Marczali és Hajnal modernitás- és elmaradottság-kritériumait. Árnyaltan és kontextusba ágyazva.

V.

Szocializáció, kapcsolati háló, a történeti elbeszélés témái és sajátosságai, ön- és ellenségképek, összehasonlító tanulmányok – lapszámunk nemcsak szélesíti és mélyíti a kutatás horizontját, tematikáját és vonatkoztatási rendszerét, hanem problémátörténeti és összehasonlító irányultságával más lehetőségeket mutat fel, mint a szokásos iskolás besoroló, indoktrinációs, skatulyázó értelmezések. Számtalan téma vár kidolgozásra az ugor-török háborútól a Mátyás-értékelésen keresztül Marczali és Hóman Árpád-kor értelmezésén át Marczali és Mályusz rendiség-, felvilágosult abszolutizmus-, és a rendszeres bizottsági munkálatok interpretációjának összehasonlításáig. Ehhez érdemes elkerülni a csapdahelyzeteket. Az olyan csapdát, amelybe könnyen belecsúsztak és belecsúszhatnak ma is Szekfű Gyula életművének kutatói és olvasói. Nevezetesen, hogy elfogadják *A száműzött Rákóczi* botrány traumáját elszenvedő, de a traumát fel nem dolgozó történetíró önmagáról és ellenfeleiről/ellenégeiről kialakított konstrukcióját: a lelki független tudós, a felelőtlen demagógok és az éretlen közvélemény sémáját, azzal azonosulnak vagy azt fordítják visszájára. Érdemes és lehetséges túllépni az áldozat, az elkövető és a megmentő traumatizált szerepein.

Köszönöm szerzőtársaim munkáját. Sokat tanultam a tanulmányokból és együttműködésünk folyamatából, amelynek látható eredménye e lapszám. Az, amely nyitott, folytatásra hív, vitára ösztökél.

Budapest, 2024. szeptember 15.